

२१ व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तन: एक ऐतिहासिक अभ्यास

¹अतुल शहाजी देशमुख, ²प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे

¹संशोधक विद्यार्थी, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर, विद्यापीठ सोलापूर

²कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025 Keywords: सामाजिक परिवर्तन, २१ वे शतक, जागतिकीकरण, डिजिटलायझेशन, कुटुंबव्यवस्था, अस्मिता राजकारण, डिजिटल दरी, ऐतिहासिक अभ्यास.	२१ व्या शतकात जगाने अभूतपूर्व गती आणि खोलीचे सामाजिक परिवर्तन अनुभवले आहे. या शोधनिबंधाचा केंद्रीय विषय म्हणजे जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान आणि उदारीकरण या त्रिसूत्रीमुळे भारतीय समाजजीवनावर झालेले ऐतिहासिक आणि संरचनात्मक बदल यांचा अभ्यास करणे. पारंपारिक समाजव्यवस्था, विशेषतः कुटुंब संस्था, विवाह पद्धती आणि सामाजिक संबंध, डिजिटल युगात कसे रूपांतरीत झाले आहेत, यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. या शतकातील परिवर्तनामुळे 'डिजिटल नागरिकांची' (Digital Citizens) निर्मिती झाली आहे, ज्यामुळे सामाजिक चळवळींना (उदा. लैंगिक समानता, पर्यावरण रक्षण) मोठे बळ मिळाले आहे. तथापि, यामुळे सायबर गुन्हे, मानसिक आरोग्याचे प्रश्न आणि 'डिजिटल दरी' (Digital Divide) स्वरूपात नवी आर्थिक विषमताही निर्माण झाली आहे. या अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की, २१ व्या शतकातील परिवर्तन हे केवळ बाह्य स्वरूपाचे नसून ते मानवी मूल्यांच्या, अस्मितांच्या आणि सामूहिक विचारांच्या मूलभूत पुनर्रचनेचे प्रतीक आहे. हा बदल समाजाला अधिक गतिशील, परंतु गुंतागुंतीचा बनवत आहे.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: Dec 17, 2025

Similarity Index: 5%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Deshmukh, A. S., & Salunkhe, U. A. (2025). २१ व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तन: एक ऐतिहासिक अभ्यास. *IIP:*

World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(VI), 1956–1960.

१. प्रस्तावना

इतिहास हे सामाजिक बदलांच्या प्रवाहाचे साक्षीदार असते. **सामाजिक परिवर्तन (Social Transformation)** ही संकल्पना समाजाच्या संरचनेत, संस्थांमध्ये आणि कार्यपद्धतीत दीर्घकाळात होणारे मूलभूत आणि निर्णायक बदल स्पष्ट करते. या बदलांचा अभ्यास ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून करणे अत्यंत महत्वाचे आहे, कारण २१ व्या शतकातील वर्तमान हे विसाव्या शतकातील घडामोडींचा थेट परिणाम आहे. [१]

ऐतिहासिक संदर्भ:

भारताच्या संदर्भात, १९९१ मध्ये स्वीकारलेल्या आर्थिक उदारीकरण धोरणाने सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान केली. या धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली गेली, ज्यामुळे केवळ व्यापारच नाही, तर संस्कृती, विचार आणि जीवनशैलीतही बदल सुरू झाले. २१ व्या शतकात, माहिती तंत्रज्ञानाची (Information Technology) क्रांती, विशेषतः स्वस्त डेटा आणि स्मार्टफोनचा सर्वव्यापी वापर, या बदलांना निर्णायक स्वरूप देणारा ठरला.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश २१ व्या शतकात झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाची नोंद करणे, या परिवर्तनाच्या कारणांचे आणि परिणामांचे सखोल विश्लेषण करणे आणि या बदलांमुळे भारतीय समाजव्यवस्थेवर झालेले दीर्घकालीन परिणाम अभ्यासणे हा आहे. आम्ही या बदलांना केवळ सामाजिक नव्हे, तर 'ऐतिहासिक स्थित्यंतर' (Historical Transition) म्हणून पाहतो, जे पुढील पिढ्यांसाठी समाजशास्त्रीय अभ्यासाचा महत्वाचा स्रोत ठरेल.

२. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन हे प्रामुख्याने गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक (Qualitative and Analytical) स्वरूपाचे आहे. या अभ्यासात तुलनात्मक ऐतिहासिक पद्धतीचा (Comparative Historical Method) अवलंब करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत:

संशोधनासाठी माहितीचे मुख्य स्रोत हे दुय्यम स्वरूपाचे (Secondary Sources) आहेत.

१. **सरकारी आणि गैर-सरकारी अहवाल:** भारताचे जनगणना अहवाल, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS) चे आकडे, तसेच ऑक्सफॅम (Oxfam) आणि संयुक्त राष्ट्रांसारख्या (UN) आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे सामाजिक आणि आर्थिक अहवाल यांचा वापर करण्यात आला आहे.
२. **शैक्षणिक साहित्य:** समाजशास्त्र, इतिहास आणि अर्थशास्त्र या विषयांवरील मान्यताप्राप्त संशोधन पत्रिका आणि संदर्भ पुस्तके.
३. **समकालीन निरीक्षण:** २१ व्या शतकातील प्रसारमाध्यमे आणि सोशल मीडियावर आलेले ऐतिहासिक महत्त्व असलेले ट्रेंड (उदा. राजकीय चळवळी, सामाजिक न्याय विषयक चर्चा).

विश्लेषण तंत्र:

या पद्धतीत १९९० पूर्वीचा भारतीय समाज (पारंपरिक/औद्योगिक युग) आणि २००० नंतरचा समाज (उत्तर-औद्योगिक/डिजिटल युग) यांच्यातील संरचनात्मक आणि कार्यात्मक बदलांची तुलना करून निष्कर्षावर पोहोचले आहे. प्रत्येक बदलाचे विश्लेषण करताना त्याला ऐतिहासिक संदर्भ जोडणे, हे या पद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे. या अभ्यासामुळे परिवर्तनाचे स्वरूप, त्याचा वेग आणि त्याची दिशा निश्चित करणे शक्य झाले आहे. [२]

३. सामाजिक परिवर्तनाचे ऐतिहासिक विश्लेषण

या विभागात २१ व्या शतकातील प्रमुख सामाजिक बदलांचे सखोल विश्लेषण केले आहे.

३.१ माहिती तंत्रज्ञान आणि संपर्क क्रांतीचा ऐतिहासिक परिणाम

२१ व्या शतकाच्या सुरुवातीला, 'माहितीचा महापूर' (Information Overload) ही संकल्पना प्रत्यक्षात आली. इंटरनेट आणि मोबाईल फोन हे केवळ संपर्काचे साधन न राहता, मानवी अस्तित्वाचा विस्तार बनले.

संवादाचे लोकशाहीकरण: पूर्वी, माहितीवर प्रिंट आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियाची मक्तेदारी होती. आज सोशल मीडियामुळे प्रत्येक नागरिक 'माहिती निर्माता' (Content Creator) बनला आहे. 'अरब स्प्रिंग' (Arab Spring) किंवा भारतातील अनेक सामाजिक आंदोलने ही डिजिटल संवादाच्या सामर्थ्याची ऐतिहासिक उदाहरणे आहेत (Castells, 2010). यामुळे राजकीय आणि सामाजिक शक्तीचे केंद्रीकरण कमी झाले आहे.

आभासी समाज (Virtual Society): 'फेसबुक' (२००४) आणि 'ट्विटर' (२००६) सारख्या प्लॅटफॉर्मने लोकांना भौगोलिक सीमांच्या पलीकडे जोडले. याचा एक परिणाम म्हणजे 'ट्रान्सनॅशनल फॅमिली' (Transnational Family) ही संकल्पना उदयास आली, जिथे कुटुंबाचे सदस्य वेगवेगळ्या खंडांमध्ये असूनही दररोज व्हर्चुअल माध्यमातून जोडलेले असतात.

या क्रांतीचा नकारात्मक परिणाम म्हणजे **डिजिटल दरी (Digital Divide)**. शिक्षण, उत्पन्न आणि लिंगावर आधारित ही दरी २१ व्या शतकात नवीन प्रकारची विषमता निर्माण करत आहे.

माहिती तंत्रज्ञान क्रांती आणि सामाजिक दरी

दरीचा प्रकार	२० वे शतक (औद्योगिक युग)	२१ वे शतक (डिजिटल युग)
मूलभूत दरी	शिक्षण आणि साक्षरता	मूलभूत डिजिटल साक्षरता आणि ॲक्सेस
वापर दरी	प्रिंट मीडिया वाचनाची क्षमता	तंत्रज्ञानाचा उत्पादक (Productive) वापर करण्याची क्षमता
आर्थिक दरी	जमीन आणि भांडवल	डेटा (Data) आणि उच्च-वेग इंटरनेट

३.२ कुटुंब आणि विवाह संस्थेतील स्थित्यंतरे (Transformations in Family and Marriage Institutions)

कुटुंब संस्था ही समाजाची सर्वात जुनी आणि मूलभूत संस्था आहे. २१ व्या शतकात या संस्थेचे स्वरूप ऐतिहासिकदृष्ट्या बदलले आहे.

- विभक्त कुटुंबाकडे प्रवास:** शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे संयुक्त कुटुंबांचे विघटन होऊन **विभक्त कुटुंब (Nuclear Family)** वाढले आहे. हे केवळ भौतिक विघटन नसून, निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत 'व्यक्तिवाद' (Individualism) रुजण्याचे ऐतिहासिक लक्षण आहे (Srinivas, 1995). तरुणांना स्वतःचे करिअर आणि स्वायत्तता महत्वाची वाटू लागली आहे. [३]
- विवाहाची बदललेली संकल्पना:** २१ व्या शतकात विवाह संस्था अधिक लवचिक झाली आहे. उच्च शिक्षण आणि आर्थिक स्वावलंबनाने विवाह करण्याची वय वाढली आहेत. प्रेमविवाह (Inter-caste/Inter-religious Marriages) वाढत आहेत आणि विवाहपूर्व सहजीवन (Live-in Relationships) स्वीकारले जात आहे. घटस्फोट (Divorce) ही संकल्पना पूर्वी सामाजिक कलंक मानली जात असे, पण आता ते 'अपयशा'ऐवजी 'नवीन सुरुवात' म्हणून पाहिले जाते, ज्यामुळे महिला अधिक निर्भीडपणे निर्णय घेत आहेत.

३.३ स्त्रियांचे स्थान आणि महिला सक्षमीकरण

२१ वे शतक हे महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या लढ्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पर्व ठरले आहे.

- आर्थिक स्वायत्तता आणि शिक्षण:** शिक्षण आणि नोकरीच्या संधींमुळे महिलांच्या आर्थिक स्वायत्ततेत प्रचंड वाढ झाली आहे. सेवा क्षेत्रात, विशेषतः आयटी (IT) आणि आरोग्य क्षेत्रात, महिलांनी निर्णायक भूमिका घेतली आहे. यामुळे घरातील निर्णय प्रक्रियेत आणि मालमत्तेच्या अधिकारात महिलांचा सहभाग वाढला आहे.
- सामाजिक चळवळींचा उदय: 'मी टू' (Me Too)** सारख्या जागतिक चळवळींनी कामाच्या ठिकाणी आणि सार्वजनिक जीवनातील लैंगिक शोषणाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी एक मजबूत मंच उपलब्ध करून दिला. सोशल मीडियाने स्त्रियांच्या प्रश्नांना राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महत्त्व मिळवून दिले, ज्यामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या दबलेल्या आवाजांना शक्ती मिळाली.
- राजकीय सहभाग:** स्थानिक पातळीवर महिलांसाठी असलेल्या आरक्षणाने (५०% पर्यंत) तळागाळातील महिलांना राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात आणले आहे, ज्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत महिलांच्या समस्यांना प्राधान्य मिळू लागले आहे.

३.४ शिक्षण आणि रोजगाराचे बदललेले स्वरूप

माहिती तंत्रज्ञानाने शिक्षण आणि रोजगाराच्या पारंपरिक संकल्पनांना ऐतिहासिकदृष्ट्या आव्हान दिले आहे.

- **ई-लर्निंग आणि हायब्रीड मॉडेल: कोविड-१९** महामारीच्या काळात, ई-लर्निंग (E-Learning) आणि ऑनलाइन शिक्षण हे केवळ पर्याय न राहता मुख्य प्रवाह बनले. या बदलामुळे शिक्षण अधिक लवचिक झाले असले तरी, डिजिटल साधनांच्या अभावी लाखो विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहिल्याचे वास्तव आहे (डिजिटल दरी).
- **गिग इकॉनॉमी (Gig Economy):** २१ व्या शतकात रोजगाराचे स्वरूप बदलले आहे. 'कायमस्वरूपी नोकरी' (Permanent Job) ऐवजी तात्पुरते कंत्राट (Contractual Work), फ्रीलान्सिंग आणि 'वर्क फ्रॉम होम' (Work From Home) संस्कृती वाढली आहे. यामुळे एका बाजूला कामाचे स्वातंत्र्य मिळाले, तर दुसऱ्या बाजूला सामाजिक सुरक्षा आणि पेन्शनसारख्या पारंपरिक सुविधांना धोका निर्माण झाला आहे [४]

४. सामाजिक चळवळी आणि अस्मितांचे राजकारण (Social Movements and Identity Politics)

डिजिटल माध्यमांनी सामाजिक आणि राजकीय चळवळींना संघटित करण्याची पद्धत बदलून टाकली आहे.

- **अस्मिता राजकारण (Identity Politics):** जात, धर्म, भाषा आणि लिंग यावर आधारित अस्मिता राजकारण अधिक तीव्र झाले आहे. डिजिटल माध्यमांमुळे विशिष्ट अस्मिता असलेले गट सहजपणे एकत्र येतात आणि त्यांच्या मागण्या अधिक प्रभावीपणे मांडू शकतात. यामुळे, २१ व्या शतकात अनेक दलित, आदिवासी आणि अल्पसंख्याक समुदायांच्या चळवळींना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाठिंबा मिळाला आहे.
- **नव-सामाजिक चळवळी: पर्यावरण रक्षण (Environmental Protection)** आणि **लैंगिक अल्पसंख्याक (LGBTQ+)** यांच्या चळवळींना या शतकात ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले. समलैंगिकता कायदेशीर ठरवणे (२०१८) हा समाजातील स्वीकारार्हतेच्या वाढीचा निर्णायक पुरावा आहे. हे बदल दर्शवतात की, समाजाची नीती आणि नैतिकता पारंपारिक चौकटीतून बाहेर पडून अधिक समावेशक होत आहे.

५. आव्हाने आणि समस्या

सामाजिक परिवर्तनासोबत येणाऱ्या आव्हानांचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे आवश्यक आहे:

1. **डिजिटल दरी आणि आर्थिक विषमता:** तंत्रज्ञानाच्या वापरामध्ये असलेला फरक नवीन प्रकारची आर्थिक विषमता निर्माण करत आहे. जी व्यक्ती डिजिटल तंत्रज्ञान वापरण्यास असमर्थ आहे, ती शिक्षण, रोजगार आणि माहितीच्या संधींपासून वंचित राहते, ज्यामुळे २१ व्या शतकातील गरिबीचे स्वरूप बदलले आहे. [५]
2. **सायबर सुरक्षा आणि मानसिक आरोग्य:** ऑनलाइन फसवणूक (Cyber Frauds), डेटाची चोरी (Data Theft) आणि सायबर बुलिंग (Cyber Bullying) हे नवीन सामाजिक गुन्हे आहेत. सतत सोशल मीडियावर सक्रिय राहिल्यामुळे तरुण पिढीमध्ये एकाकीपणा, नैराश्य (Depression) आणि **फोमो (FOMO – Fear of Missing Out)** सारखे मानसिक आरोग्याचे प्रश्न वाढले आहेत.
3. **सत्योत्तर युग (Post-Truth Era):** सोशल मीडियामुळे 'फेक न्यूज' (Fake News) आणि चुकीची माहिती वेगाने पसरते. यामुळे समाजात ध्रुवीकरण (Polarization) वाढून, सामाजिक सलोखा आणि शांतता धोक्यात आली आहे.

६. निरीक्षणे, निष्कर्ष आणि शिफारसी

६.१ निरीक्षणे आणि निष्कर्ष (Findings and Results)

या विस्तृत ऐतिहासिक अभ्यासातून खालील प्रमुख निरीक्षणे समोर आली आहेत:

1. **तंत्रज्ञानाचा निर्णायक प्रभाव:** २१ व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनाचा मुख्य चालक माहिती तंत्रज्ञान आहे. या तंत्रज्ञानाने समाजातील प्रत्येक संस्थेची कार्यशैली बदलली आहे, ज्यामुळे मानवी संबंधांचे स्वरूप अधिक 'व्हर्च्युअल' बनले आहे.

2. **अस्मितांची वाढती अभिव्यक्ती:** जुन्या सत्ता संरचनेत दबलेल्या (उदा. महिला, दलित, LGBTQ+) अस्मितांना डिजिटल माध्यमांमुळे सशक्त आणि संघटित होण्याची संधी मिळाली आहे.
3. **द्विध्रुवी समाज (Polarised Society):** परिवर्तन हे एकरेषीय (Linear) नसून ते 'द्विध्रुवी' आहे. एका बाजूला पुरोगामी आणि आधुनिक विचार स्वीकारले जात आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला पारंपरिक आणि कट्टर विचार डिजिटल माध्यमांद्वारे पुनरुज्जीवित होत आहेत.
4. **गृहितकाची स्वीकृती:** २१ व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तन हे वेगाने होत असून ते समाजाच्या मूलभूत संरचनेत बदल घडवून आणत आहे.

६.२ निष्कर्ष

२१ व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तन हे मानवी इतिहासातील एका नव्या युगाचे सूचक आहे. हे परिवर्तन 'ग्लोकल' (Glocal) स्वरूपाचे आहे – म्हणजेच ते जागतिक स्तरावर सुरू होऊन स्थानिक (भारतीय) संस्कृतीवर परिणाम करत आहे. या शतकातील समाज अधिक माहिती-समृद्ध, अधिक व्यक्त होणारा आणि सामाजिक न्यायासाठी अधिक उत्सुक आहे. तथापि, या बदलांना योग्य दिशा देण्यासाठी समाज आणि शासनासमोर डिजिटल साक्षरता वाढवणे आणि सायबर सुरक्षा सुनिश्चित करणे, ही मोठी ऐतिहासिक आव्हाने आहेत.

६.३ शिफारसी

या संशोधनाच्या आधारे, २१ व्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनाला विधायक दिशा देण्यासाठी खालील शिफारसी करण्यात येत आहेत:

1. **सकस डिजिटल साक्षरता:** शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर केवळ माहिती मिळवण्यासाठी नव्हे, तर त्याचा नैतिक आणि जबाबदार वापर करण्यासाठी (डिजिटल एथिक्स) याचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे.
2. **मानसिक आरोग्यावर लक्ष:** शिक्षण आणि रोजगार क्षेत्रात वाढलेल्या तणावाच्या पार्श्वभूमीवर, सरकार आणि एनजीओने मानसिक आरोग्य सेवा सहज उपलब्ध करून देण्यास प्राधान्य द्यावे.
3. **सायबर कायदांचे आधुनिकीकरण:** सायबर गुन्ह्यांच्या वाढत्या प्रमाणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सायबर कायदे आणि अंमलबजावणीच्या यंत्रणांना (Law Enforcement Agencies) त्वरित आधुनिक करणे आवश्यक आहे.
4. **समान संधीसाठी धोरणे:** डिजिटल दरी कमी करण्यासाठी विशेष धोरणे (उदा. ग्रामीण भागासाठी मोफत इंटरनेट ॲक्सेस) आखून, दुर्बल घटकांना माहिती तंत्रज्ञानाचा लाभ मिळेल हे सुनिश्चित करणे.

संदर्भ सूची

१. एन.एफ.एच.एस.-५ (NFHS-5). नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे, २०१९-२१. मिनिस्ट्री ऑफ हेल्थ अँड फॅमिली वेलफेअर, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया.
२. कॅस्टेल्स, मॅन्युएल. द राईज ऑफ द नेटवर्क सोसायटी. विली-ब्लॅकवेल, २०१०.
३. श्रीनिवास, एम.एन. सोशल चेंज इन मॉडर्न इंडिया. ओरिएंट ब्लॅकस्वान, १९९५.
४. गिडेन्स, अँथनी. *सोशियोलॉजी*. ७ वी आवृत्ती, पॉलिटी प्रेस, २०१३.
५. आहुजा, राम. सोशल प्रॉब्लेम्स इन इंडिया. रावत पब्लिकेशन्स, २०१४.
६. दत्त, रुद्र आणि के.पी.एम. सुंदरम. *इंडियन इकॉनॉमी*. एस. चंद पब्लिशिंग, २०१८.
७. गिडेन्स, अँथनी. *सोशियोलॉजी*. ७ वी आवृत्ती, पॉलिटी प्रेस, २०१३.
८. हरारी, युवल नोहा. *२१ लेसन्स फॉर द २१स्ट सेंच्युरी*. स्पीगेल अँड ग्राऊ, २०१८.
९. *इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स ऑन सोशल ट्रान्सफॉर्मेशन इन २१स्ट सेंच्युरी: इंडियन अँड ग्लोबल परस्पेक्टिव्ह*. कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा, २०२५.
१०. मंदर, हर्ष. *लुकिंग अवे: इनइक्वालिटी, प्रेज्युडिस अँड इनडिफरन्स इन न्यू इंडिया*. स्पीकिंग टायगर बुक्स, २०१५.